

بررسی اصطلاحات ادبی و عرفانی تفسیر

کشف الاسرار

(نوبت سوم)

فرهاد حامدی

انتشارات آراز نهان

۱۳۹۵

سرشناسه	: حامدی، فرهاد، ۱۳۵۵ -
عنوان قراردادی	: کشف الاسرار و عده الابرار، شرح
عنوان و نام پدیدآور	: بررسی اصطلاحات ادبی و عرفانی تفسیر کشف الاسرار (نوبت سوم) / فرهاد حامدی.
مشخصات نشر	: تهران: راز نهان، ۱۳۹۵.
مشخصات ظاهری	: ۲۳۵ ص.
شابک	: ۹۷۸-۶۰۰-۴۴۸-۰۳۶-۹
وضعیت فهرست نویسی	: قیفا
یادداشت	: کتابنامه: ص ۲۳۳-۲۳۵؛ همچنین به صورت زیرنویس.
موضوع	: میبدی، احمد بن محمد، قرن ۴ ق. کشف الاسرار و عده الابرار -- نقد و تفسیر
موضوع	: تفاسیر عرفانی -- قرن ۴ ق.
موضوع	: Qur'an -- Mystical hermeneutics -- 12th century
موضوع	: قرآن -- تأویل
موضوع	: Qur'an -- Hermeneutics
موضوع	: تفاسیر اهل سنت -- قرن ۴ ق. -- نقد و تفسیر
موضوع	: --* Sunni Hermeneutics -- 12th century -- Criticism, Qur'an interpretation etc.
شناسه افزوده	: میبدی، احمد بن محمد، قرن ۴ ق. کشف الاسرار و عده الابرار، شرح
رده بندی کنگره	: ۲۹۵-۲۱۲-۵۵/۴ BP۱۰۰
رده بندی دیویی	: ۲۹۷/۱۷۸
شماره کتابشناسی ملی	: ۴۴۱۴۶۰۷

آدرس: میدان انقلاب، اول جمال زاده جنوبی، کوچه دانشور، پلاک ۱۲، واحد ۲

شماره تماس: ۰۲۱-۶۶۹۰۰۸۴۱ - ۰۲۱-۹۱۲۲۲۳۰۲۶۹

آدرس الکترونیکی: raznahanbook@gmail.com

آدرس سایت: www.raznahanbook.com

که عنوان کتاب..... بررسی اصطلاحات ادبی و عرفانی تفسیر کشف الاسرار (نوبت سوم)

که مولف..... فرهاد حامدی

که صفحه آرا..... مراد رحیمی

که طراح جلد..... رضا کاوه

که ناشر..... راز نهان

که شمارگان..... ۱۰۰۰ نسخه

که نوبت چاپ..... اول ۱۳۹۵

که قیمت..... ۱۴۷۰۰ تومان

ISBN: 978-600-448-036-9

فهرست مطالب

پیشگفتار.....	۹
مقدمه.....	۱۳
فصل اول: آشنایی با تفسیر (کشف الاسرار و عده الابرار) و روش شناسی آن.....	۱۷
- «تفسیر» و تأویل.....	۱۹
تأویل:.....	۱۹
- دوره نخستین تفسیر.....	۲۰
شیوه های تفسیر.....	۲۱
آشنایی با «کشف الأسرار» و مؤلف آن.....	۲۳
نویسنده کشف الأسرار.....	۲۴
سخنی درباره کشف الأسرار و عده الابرار.....	۲۴
فصل دوم: کلیات صرفی نوبت سوم کشف الاسرار.....	۲۷
«ویژگی های صرفی کشف الأسرار».....	۲۷
«ویژگی های نحوی کشف الأسرار».....	۲۹
«تشبیهات و استعارات».....	۳۳
«تسجیع - ترصیع - موازنه».....	۳۵
«تجنیس».....	۳۷
«تکرار».....	۳۷
فصل سوم: اصطلاح شناسی نوبت سوم کشف الاسرار.....	۳۹
فهرست منابع و مآخذ.....	۳۳۳

پیشگفتار

ستایش خدای مهربان، کردگار روزی رسان و یکتا در نام و نشان راست؛ خداوندی که تاجسته یابند، نادر یافته شناسند و نادیده دوست دارند. قادر است بی احتیال و قیوم است بی گشتن حال^۱ که با لطافت و ظرافت تمام، جهان را از هیچ آفرید و با عنایت خویش، نور هدایت بر آن تابید تا انسانها در پرتو آن از مودت‌های او لذت بوده و در نهایت، خود او را جویا شوند. خدایی که در ظلمات این دنیای فریبنده، کما کونده، حکمت واسعة خود را از طریق انبیاء مکرم و مجهز به کُتب منور، راهنما قرارداد و با پراگشختن سرنوشت گزیده اش، برنامه کامل هدایت جاویدان را به انسان عطا بخشید و در طول بیست و سه سال، قرآن کریم را بر قلب مبارک آن حضرت فرود آورد.

این کتاب آسمانی، افیانس بکران، مانی و مشعل فروزان جاودانه ای است بر معبر تاریخ که در سده های دراز، انبوه انسانهای سرگشته، به مقصد والا رهنمون ساخته است. به همین سبب است که خداوند سبحان در کنار ابلاغ قرآن که به تبیین و تفسیر آن را بر عهده پیامبر (ص) گذاشته و با صراحت فرمود: «وَ أَنْزَلْنَا إِلَيْكَ الذِّكْرَ لِتُبَيِّنَ لِلنَّاسِ مَا نُزِّلَ إِلَيْهِمْ»^۲ یعنی «و این قرآن را به سوی تو فرود آوردیم تا برای مردم آنچه را به سوی ایشان نازل شد است توضیح دهی».

شواهد و قرائن قطعی قرآنی، گواه این مدعاست که رسالت (ص) از آغاز نزول قرآن کریم به تفسیر و تبیین آن می پرداخت و به پیروی از سیره آن حضرت، اهل بیت (ع) و بعضی از صحابه به تفسیر قرآن روی آورده و مکاتب تفسیری متعدد را پایه گذاری نمودند. در این مکاتب تفسیری، بعد از صحابه بوسیله شاگردان بارز آنها (تابعین)، گسترش یافت و بعد از آنها اندک اندک مسلمانان در طول قرون گذشته با روشهای گوناگون به تفسیر قرآن کریم پرداخته و می پردازند.

با مطالعه و کتاب پیرامون تاریخ تفسیر، به این نتیجه می رسیم که با توجه به اوضاع سیاسی، اجتماعی و فرهنگی، به سه دوره مجزا تقسیم می شود:

۱ - کشف الأسرار و غده الأبرار، تالیف: ابوالفضل رشید الدین میبیدی.

۲ - سوره نحل، آیه ۴۴.

دوره اول: دوره پیدایش تفسیر نام دارد که همزمان با نزول آمدن نخستین آیات قرآن کریم بر قلب مبارک پیامبر (ص) آغاز گشته و تا زمان رحلت ایشان ادامه یافت.

دوره دوم: دوره شکل گیری تفسیر نام گرفته است؛ آغاز این دوره، از زمان به خلافت رسیدن ابوبکر شروع شده و تا پایان خلافت حضرت علی (ع) تداوم می یابد.

دوره سوم: دوره گسترش تفسیر نام دارد که از سال چهارم هجری آغاز می شود و در اوایل قرن دوم هجری با تالیف کتاب های تفسیری روایی بوسیله عالمان دین، پایه های اصلی تفسیر قرآن کریم نهادن می شود.

«کتاب تفسیر طبری که مؤلف آن محمد بن جریر طبری (۲۵۱-۳۱۰ هجری) است، در نوع خود از بزرگ ترین تفسیرها موجود بوده و در برگیرنده تفسیر روایی است و در این مرحله به عنوان نهایی ترین کتاب در زمینه حدیث شناخته شده و آغازگر مرحله دوم تفسیر است. وی عالم دینی است و در پی آن است که با تدوین و استناد به عقیده ای را قبول یا رد کند و در این زمینه به اقوال موقر گذشته اشاره می کند و در هشتمین فصل، عهد دینی خود، جانب اهل سنت را رعایت می کند»^۱

از جمله کتابهای تفسیری فارسی، «تفسیر کشف الأسرار و عده الأبرار» تالیف ابوالفضل رشید الدین میبدی است که در نیمه اول قرن ششم هجری، با زیبایی هرچه تمامتر در سه نوبت به رشته تحریر در آمده است و نگارنده در این مختصر، سعی نموده نوبت سوم این کتاب را که براساس شیواترین و دلپذیرترین بخش کتاب است، مورد بررسی قرار دهد.

روشی که در تدوین این کتاب بکار گرفته شده، بشرح زیر می یابند:

۱- کتاب در این مجموعه، با کتابات کتابخانه ای صورت گرفته است.

۲- مطالب این کتاب، از یک مقدمه و سه بخش تشکیل یافته است:

بخش اول: معرفی «کشف الأسرار و عده الأبرار» و مؤلف آن و توضیحی درباره مفهوم تفسیر، تأویل و شیوه ها و تاریخچه آن.

بخش دوم: بررسی ویژگی های دستوری و آرایه های ادبی نوبت سوم کشف الأسرار.

بخش سوم: توضیح واژه ها و تحلیل اصطلاحات ادبی و عرفانی نوبت سوم از جلد (۳) کشف الأسرار با استشهد به نظم و نثر گذشته که در این بخش، روش کار براساس ترتیب حروف الفبایی صورت گرفته است.

۳- در تمام مراحل کتاب، سعی بر این شده تا رسم خط واحدی حفظ شده و مبنای کار، شیوه مندرج در کتاب «گزارش نویسی و آیین نگارش و ویرایش» تألیف دکتر مهدی ماحوزی می باشد و در این زمینه از رهنمودهای ارزشمند استاد راهنما (جناب آقای دکتر مهدی ماحوزی) بهره کافی برده است.

۴- فهرست آیات قرآنی که برای دسترسی آسان خوانندگان به آیاتی که در رساله آمده، تنظیم گردیده است.

۵- معرفی منابع و منابع مورد استفاده در رساله که به ترتیب حروف الفبایی در فهرست پایانی (کتاب نامه) آمده است.

۶- تنظیم فهرست اعلام عام

نگارنده در خاتمه، وظیفه خود می داند از استادن ارجمند و بزرگواری که در مراحل مختلف این کتاب، با راهنمایی های ارزشمند خویش رهین من در خویشتن ساخته و با سعه صدر، پذیرای مزاحمت های گاه و بیگاه اینجانب بوده اند، خصوصاً استاد بزرگوار و فرهیخته، جناب آقای دکتر مهدی ماحوزی که همچون پدری مهربان و دلسوز از رهنمودهای ارزنده، خریدن دریغ نقرموده اند و نیز استاد معزز، جناب آقای دکتر علی عین علیلو که همواره از مشاورت و راهنمایی های ایشان بهره کافی برده است، تشکر و قدردانی نموده و برای این سروران ارجمند، مزید توفیقات را از خداوند متعال مسئلت می نماید.

فرهاد حامدی

سال تحصیلی ۱۳۸۳-۸۴

مقدمه

نوشته های دیرین فارسی اعم از نظم و نثر در حوزه جغرافیایی و قلمرو وسیع فرهنگی ایران پدید آمده است. این نوشته ها سرمایه بیکران زبان و ادب و فرهنگ و پشتوانه حیات ملی ماست و قویترین عامل پیوند با کشورهایی است که پیشینه مشترک فرهنگی با ما دارند. یکی از متون ارجمند کهن، «کشف الأسرار و عدّه الأبرار» تفسیر عظیم قرآن کریم از رشید الدین ابوالفضل میبدی است که شجاعتی ای گرانقدر از ظرایف و لطایف کلام آسمانی و دریایی بیرکران از علوم و فنون متنوع اسلامی است.

آغاز تألیف این کتاب «۳۰۰ هجری ق» بوده، یعنی مؤلف در اوایل این سال به نوشتن کتاب آغاز کرد، ولی بدرستی معلوم نیست چند سال بدین کار سرگرم بوده است. اساس کار او تفسیر هروی از خواجه عبدا... انصاری (۳۹۶-۴۱۱ هجری ق) معروف به «پیر هرات» و یا «شیخ الاسلام هرات» عارف معروف و نویسنده مناجات نامه است. مؤلف خود در این باب می گوید: «من کتاب شیخ الاسلام عبدا... انصاری را دیده و خوانده ام که در آن از تحلیف لفظی و معنایی به حد اعجاز رسیده، جز آنکه رعایت غایت ایجاز کرده...» و او برای رفع این ایجاز کتاب «کشف الأسرار» را پرداخته و در آن شرط کرد، که «مجلس ها سازد در آیات قرآن، و سه نوبت سخن گوید، نوبت اول در ترجمه فارسی؛ نوبت دیگر در تفسیر و بیان وجوه معانی و قراءت های مشهور و سبب رول و ... و نوبت سوم در رموز عارفان و اشارات صوفیان...»^۱ «کشف الأسرار» هم از لحاظ خصایص استواری و لغوی، و هم از جهت نکات ادبی و عرفانی بسیاری که در آن آمده، یکی از کتب برجسته ادب فارسی بشمار می رود، بویژه بخش یا نوبت سوم آن برآستی «مرهم دل‌های خسته است و کلید در‌های بسته»، زیرا اقوال ارجمند پیامبر اکرم(ص) و پیشوایان دین و مشایخ تصوف و اشعار دلکش شاعران تازی و فارسی بویژه متنبی و سنایی را جای جای یاد کرده است، و از این جهت و جهات معنوی در میان متون تفسیری فارسی اگر بی نظیر نباشد برآستی کم نظیر است و در مطاوی این تفسیر، حکایات و قطعاتی است که از نظر سادگی و روانی مانند فصیح ترین نمونه های نثر امروز و از نظر زیبایی و دلپذیری چون نغزترین و دلنشین ترین شعرهاست، اما به علت درآمیختگی فارسی و عربی در

مجلدات دهگانه، بهره مندی از آن را در انحصار اهل علم و کتاب قرار داده است و خوانندگان عادی کمتر به مطالعه آن می پردازند!

زمینه کار نگارنده در این رساله، نوبت سوم (جلد ۳) کشف الأسرار است که مشتمل بر تأویلات عارفانه سه سوره مبارکه «المائدة، الأنعام و الأعراف» است؛ بدین گونه که ابتدا از واژه ها و ترکیب ها و اصطلاحات ادبی و عرفانی متن کتاب فیش برداری شده، سپس با مراجعه به منابع و مآخذ مختلف، موضوع مورد بررسی قرار گرفته است و محتوای آن از یک مقدمه و سه بخش عمده تشکیل یافته است. بخش اول «با عنوان آشنایی با تفسیر کشف الأسرار و عده الأبرار اثر ارجمند ابوالفضل رشید الدین میبدی، شرح احوال مؤلف و توضیحی درباره مفهوم تفسیر و تأویل و شیوه ها و تاریخ آن بوده و ضمن معرفی کشف الأسرار و مؤلف آن، به دوره نخستین تفسیر و روشهای بکار گرفته در آن و معرفی افرادی که این کار (تفسیر) پرداخته اند، اشاره شده است.»

بدین ترتیب روشهای دوره نهمی که از قرن دوم هجری با تفسیر روایی (تفسیر به منقول) شروع شده، زمینه برای تفسیرهای فقهی فراهم گردیده است و بزرگانی چون: ابن عباس، ابن مسعود، سعید بن مسیب، ابو عبیده و غیره، بدین کار (تفسیر قرآن) اهتمام ورزیده اند؛ علاوه بر آن، متصوفه نیز باره ای از آیات قرآن کریم را بر اساس تفسیری از مذهب خود تفسیر نموده اند که یکی از بارزترین آنها تفسیر قرآن ابن عربی است که از تفسیرهای تأویلی در باب قرآن شمرده می شود و نویسنده ما (ابوالفضل رشید الدین میبدی) نیز این کتاب آسمانی را در نیمه اول قرن ششم هجری قمری، به شیوه منحصر به فرد تفسیر نموده است.

در این بخش عمدتاً از کتابهایی چون: گرایشهای تفسیری در میان مسلمانان، اثر ایگناس گلدزیه، گزیده تفسیر کشف الأسرار، تألیف: دکتر رضا انزایی نژاد و بیگانه از عشق، تألیف: دکتر محمد امین ریاحی و جستجو در تصوف، تألیف: دکتر عبدالحسین زرین کوب، بهره کافی برده است.

از جمله متون کهن که افزون بر فواید معنوی، از نظر ادبی ارزشمند و دارای خصوصیتی قابل توجه است، تفسیر کشف الأسرار است که در سه مرحله به توضیح و تبیین آیات می پردازد و همچنانکه در بیان مطالب و محتوا با هم متفاوت است، دارای خصوصیات دستوری و لفظی مختلف نیز هست. چنانکه در نوبت اول، بخصوص در کاربرد افعال به چند ویژگی غریب و نادر بر می خوریم

که در نشر غیر ترجمهٔ میبدی نمی بینیم یا کمتر می بینیم، و در نوبت سوم با نمونه هایی از نشر موزون و آراسته رو به رو می شویم که نشانه های ابتدایی تحول نشر مرسل را به مصنوع نشان می دهد. در بخش دوم رساله، به بررسی ویژگی های صرفی و نحوی و نیز آرایه های ادبی نوبت سوم کشف الأسرار، از جمله: تشبیهات و استعارات، ترصیع و موازنه و تکرار و جمله های مسجع با نقل شواهد از متن کتاب و منابع دیگر پرداخته شده است.

نمونه ای از جمله های مسجع و موزون میبدی که خواننده کشف الأسرار عمدتاً در نوبت سوم با آن مواجه می شود، «لهی! نام تو ما را جواز، و مهر تو ما را جهاز، شناخت تو ما را امان و لطف تو ما را عیان». در این عبارت، کلامی موزن و هماهنگ ارائه شده و آن را ملایم طبع خواننده یا شنونده ساخته است. در نوشتن این بخش از «تاریخ ادبیات ایران» تألیف: دکتر ذبیح الله صفا، «بدیع و معانی و بیان» دکتر سیروس حمیدیان، «گزیدهٔ کشف الأسرار» تألیف دکتر رضا انزایی نژاد بهره کافی برده است.

نوبت سوم «کشف الأسرار» مشتمل بر اوایل آیات به روش صوفیه است و هر چند تأویل و توجیه شاعرانه و عرفانی از نظر تفسیر سیر نیست، اما از نظر ادبی به سبب وجود حکایتها و سخنان صوفیانه و اشعار لطیفی که ضمن آن آمده، دارای انگیزترین بخش کتاب است، از این رو در کشف الأسرار مثل همه آثار منثور متصوفه، اشعار فراوانی نقل شده است و بیشتر این اشعار در دیوان و حدیث سنایی است و در بیان انواع شعر، بیش از همه رباعی آمده است که شاعرانه ترین و مردم پسندترین نوع شعر فارسی در قرنهای گذشته بوده است.

در بخش سوم این رساله که قسمت اعظم آن را شامل می شود، ضمن توضیح واژه ها و تحلیل اصطلاحات ادبی و عرفانی نوبت سوم کشف الأسرار که در مواردی از نوبتهای اول و دوم این جلد نیز استشهاد شده، شواهدی هم از نظر و نشر گذشته آورده شده است. در این بخش از آثاری چون فرهنگ اصطلاحات عرفانی دکتر سید جعفر سجادی، فرهنگ معین و لغت نامه دهخدا بصورت عمده استفاده شده است.

نگارنده در این رساله، از نشانه های اختصاری و رمزی برای معرفی منابع بشرح زیر استفاده کرده است:

- گ.ا.ر = گزیده تفسیر کشف الأسرار و عدّه الأبرار: انزایی نژاد، رضا.
 - ل.ر.م = لطایفی از قرآن کریم: رکنی، محمدمهدی.
 - ف.م = فرهنگ معین.
 - ل.د.لغت نامه دهخدا.
 - ر.ه.ر = که واژه ای یا ترکیبی جای تأمل داشت، با علائق(*) مشخص شده است.
 - در ترتیب حروف الفبایی، املاي متن کتاب مورد توجه بوده است.
 - خط تیره(-) نشانه های دو لغت ها و یا ترکیب هاست.
 - سه نقطه(...) نشانه ادسه داشتن مطالب است.
 - عدد در پایان جمله، نشانه صفحه است.
- کتاب حاضر با عنوان «تبیین ویژگی های دشواری و تحلیل اصطلاحات ادبی و عرفانی نوبت سوم «کشف الأسرار و عدّه الأبرار» جلد سوم، اثر ارجمند عارف نامی ابوالفضل رشید الدین میبدی، با راهنمایی های گرانقدر استاد ارجمند جناب آقای دکتر مهدی محوزی و با مشاورت ارزنده استاد گرامی جناب آقای دکتر علی عین علیلو به رشته تحریر درآمده است.
- بدون شک این مختصر از سهو و نسیان - که لازمه وجود معبود انسان است - به دور نیست؛ امید آنکه استادان معزز، به عین عنایت در آن نگریسته و نویسنده را در رفع معائب و خطاها یاری دهند.

و من الله التوفیق